

השפעתם של אסונות שאירעו על ההקפדה על צוואת רבי יהודה החסיד

הקדמה

- א. סמיכות ההתעלמות מהצוואה לאסון
- ב. הוכחה מתדירות התופעה
- ג. בדורנו
- ד. תלייה רחוקה
- ה. קישור בין אסון לעבירה מסויימת
- ו. האסונות גרמו לחוששים לצוואה להחמיר אף יותר מכוונת ריה"ח
- ז. לא כולם חוששים בעקבות האסונות
- ח. גורמים התורמים להתרשמות של ריבוי האסונות
- ט. הקפדה מיוחדת בזיוגים
- י. גילויים בבדיקת המציאות ברשימות הגירושין
- סוף דבר

הקדמה

עשרות אזהרות נמצאות בחיבור המכונה 'צוואת רבי יהודה החסיד'¹. מתברר שקיימת תופעה מעניינת, שחלק מהאזהרות זכו לכך שרבים מקפידים בהם הקפדה יתירה, אפילו במקרה של ספק-ספיקא, עד כדי דחיית מצוות אחרות בגללן².

- 1 בכת"י מינכן, המאוחר, שהוא גם כעין אוסף של הנהגות מכמעט כל כתבי היד האחרים של צוואת ריה"ח, מופיעים 77 סעיפים. לבירור מקיף בנוסח המקורי של הצוואה ושל התוספות המאוחרות בה עיין בהרחבה במאמרנו "צוואת ר' יהודה החסיד - השוואת מהדורות קדומות וכתבי היד", טללי אורות י (תשס"ב); להלן: השוואת מהדורות) עמ' 152-82.
- 2 עיין למשל להלן בהערות 10, 26, ו-69. פתגם עממי מובא בספר טעמי המנהגים עמ' תב: "אילו היו נכתבות עשרת הדברות בצוואת ר' יהודה החסיד היו נזהרים בהן ביותר..." לעומת זאת קיימת שיטתו הידועה של הנודע ביהודה, מהדו"ת אה"ע סי' עט, שהצוואה מיועדת רק למשפחתו של ריה"ח. ועיין במאמרנו "צוואת ר' יהודה החסיד - האם נכתבה עבור הציבור הרחב או לזרעו?", סיני קלג (טבת-אדר, תשס"ד) עמ' קצט-רכז, שהוכחנו בע"ה, שחוץ מהסעיפים שמצויין בהם בפירוש "לזרעו" בלבד, התכווין ריה"ח מצידו שלכתחילה יקפידו כולם לקיים את האזהרות שבצוואה, כלשון כת"י אוקספורד-בודלי Opp. 337 משנת ה"א קמ"ג (1382), כתה"י הקדום ביותר שמתוארך: "אלו ל"א צוואת שצויה רבינו יהודה החסיד לכל העולם לכל הפחות לזרעו לקיימם". כן מוכח מ"כותרות הייעוד" שבראש רוב כתה"י, וכך מוכח גם מדברי תלמידו ר' אלעזר, בעל ספר הרוקח, סע' שטז. כך מכריעים גם השו"ע והרמ"א, למשל יו"ד סי' שסב סע' ו; שם סי' יא סע' ד; שם סי' רסה סע' יא.

2

מט), והוסיף שלאחר ההיתר של ה'בית דוד' נפטר תוך שלושים יום בעל הבית ההוא (לפי ר' דניאל טירני בעל עיקרי הד"ט הבן הוא שנפטר⁷, אך משמע מר"א אלקלעי⁸ שהרב בית דוד בעצמו הוא שנפטר!). החיד"א השתכנע מצירוף המקרים הזה, וקבע "ולכן יש להחמיר גם בנידון דידן"⁹. הר"ד טירני כתב שניתן מסביר לדחות את דברי המקפידים, ולהתיר לנתן תנור לצורך מצוה בנימוק ש"שומר מצוה לא ידע דבר רע", ובכל זאת הוא מסתפק בעניין זה, שהרי אזהרותיו של ריה"ח מזיווגים מסוימים (סע' כב-לא) או מלהיות סנדק פעמיים לאותה משפחה (סע' לה) הן תמיד במקום מצוה, ועל דעת כן אסרם ריה"ח! על כן הורה: "דכל כי האי מילתא, כל עוד (=למרות) שאתה מרבה ספקות וספקי ספקות אין בהן כדי שביעה להקל", נגד הסכנה המוכחת מאותו "מעשה שהיה"¹⁰.

המהרש"ם היה עד לסיפור דומה: "בהיותי רב בעיר יאזלוויץ עיני ראו באחד שנתן קצת ממקום התנור לצורך הרחבת בית המדרש, ובעת גמר הבנין עמד על גבי המקום ההוא ונחלש פתאום בחולי... שקדין לעהמונ"ג (=שיתוק) ומת מחולי זה רח"ל. לכן שומר נפשו ירחק מזה"¹¹. הוא מדגיש שלמרות הכלל ששלוחי מצוה אינם ניזוקין - המעשה שאירע לפניו הביא אותו להקפדה מיוחדת באזהרה זו אפילו במקום מצוה אחרת. ההתייחסות בהרחבה לאסון שבא בעקבות ההיתר של בעל הבית דוד, בספרים שדנו בעניין זה: צרור הכסף, יוסף אומץ, זכר דוד¹², עיקרי הד"ט, זכור לאברהם, כתר תורה¹³, המהרש"ם ורבים אחרים, מעידה שהאסון שאירע השפיע על מסקנתם למעשה של כל הפוסקים הללו.

בתקופה קדומה יותר מצאנו התייחסות לחלק מצוואות ריה"ח בספרי רבני איזמיר ביניהם ר"ח בנבנשתי בעל הכנסת הגדולה¹⁴, ובמיוחד אצל הרב אליהו כהן איתמרי

- 6 בית דוד (סלונקי ת"ק) יו"ד סי' נו.
- 7 עיין הערה 10.
- 8 זכור לאברהם ח"ג, יו"ד אות ס, קפט, "דהרב בית דוד התיר הלכה למעשה וכעבור ל' [יום] נפטר לב"ע במיתה חטופה". וכן כתב במפורש במהרש"ם, עיין בהערה 11.
- 9 שו"ת יוסף אומץ סי' לו. החיד"א גם חיבר את הפירוש ברית עולם, הפירוש הראשון הרצוף על ספר חסידים ועל הצוואה. יש לציין שבתחילה זיהה החיד"א את ריה"ח כר' יהודה מפארי"ש (סירליאון) מבעלי התוס', אולם הוא חזר בו מאוחר יותר, עי' בשם הגדולים בערכו (גדולים אות י סי' כט).
- 10 עיקרי הד"ט יו"ד סי' יד אות ב, מובא גם בזכור לאברהם ח"ג, יו"ד סי' ס ס"ק פט.
- 11 הגהות המהרש"ם על צוואת ריה"ח, בראש ספר חסידים מהד' מוסד הרב קוק, סי' מט.
- 12 לר' דוד זכות ואיטליה תקצ"ז, עמ' תקכח.
- 13 עיין להלן בהערה 37.
- 14 יו"ד סי' קטז, לא ידורו שלושה בעלי בתים ששםם זהה בבית אחד (סע' לד); שם סי' שסב, לא להניח את המת במקום שעשו הטהרה (סע' י); שם סי' קעט, לא יבנה בית אבנים (סע' טז); אה"ע סי' סב, לא יתחתן פעמיים עם חבריו (סע' כח). אמנם, לעומת החמרתו בצוואות הללו, הקל בעל הכנה"ג לשאת אשה ששמה כשם חמותה (סע' כג) אלא אם כן מדובר על אותו שם במשך שלושה דורות כפי שמובא בספר חסידים סי' תעז (כנה"ג יו"ד סי' קטז).

בעל שבט המוסר¹⁵ שחשש להן מאוד. בכל זאת, מעיד הרב יהושע ארדיטי מאיזמיר, לא הקפידו בעירו להימנע מלשאת אשה ששם אביה כשמו (סע' כג) אלא אם כן מדובר בשלוש דורות של אותו שם¹⁶. אך בימיו אירע בשידוך של "רב עצום"¹⁷ שתיכף נחלה החתן, ותלו הדבר משום שעבר על אזהרה זו; ומאז, הוא מעיד, התפשטה ההקפדה, עד כדי כך שלפעמים מפסידים כסף רב כדי לבטל שידוך אם מתברר שעברו על הצוואה¹⁸. יש כאן תיאור מדויק לכך שבתקופתו באיזמיר לא הקפידו בני הקהילה, ואפילו אותו רב חשוב, לחשוש לאחת מצוואות ריה"ח, אך לאחר אותו אסון ההקפדה היתה גדולה.

על אותה אזהרה כתב רב העיר באותה תקופה, הרב חיים פלאג'י: "גם אני בעוניי ראיתי הרבה מאוד בעירנו זאת (=איזמיר) אנשים שהיה שם כשם חמיהם ולא הצליחו, הן במיתה בר מינן, הן בעוני, הן בלא בנים". הוא אף מפרט שם בצורה ממשית ביותר, שלרוב נלקה החתן, ובמעט מקרים הגיע הנזק לחמיו¹⁹. האסונות שראה הביאו את רח"פ להרחיב ולאסור אף מקרים דומים, שאינם מפורשים בצוואה; למשל הוא מוסיף שיש להחמיר אף אם לחתן וחמיו קיים רק כינוי משותף, משום שראה כמה פעמים שכשהקילו בזה לא הצליחו²⁰. עוד מצאנו אצל רח"פ עדות לאסון מחריד שהביאו להחמיר שלא ישאו שני אחים שתי אחיות (סע' כה), אפילו אם הן רק אחיות למחצה: "וכבר ראיתי בעיני... קודם שנכתב השני לחופה מת אחיו שנשא מקודם, רח"ל²¹. יתכן ואותם אסונות השפיעו גם על הציבור הרחב באיזמיר, כפי שמעיד הרח"פ ש"רבים שאלו ממני" אם מותר להתחתן כששם הכלה כשם אמה (סע' כג) אפילו אחרי שנפטרה²².

15 שלא יבנה אדם ביתו גבוה מביהכ"נ (סע' יט), מדרש תלפיות ענף בית הכנסת, וש"כל הבוכה על המת יותר מדי על מות אחר יבכה" (סע' טו, שם ענף בכיה). למרות ששני העניינים הללו מופיעים בש"ס, רמב"ם ושו"ע, מציין הרב שמקורו בצוואת ר' יהודה החסיד! הדבר מעיד על הערכה וסמכות מיוחדת הקיימת לצוואה (ועי' בספרו של ר"ש עקשטיין תולדות החבי"פ עמ' 61).

16 עיין למעלה בסוף הערה 14.

17 התואר המפליג מרמז שתלו את האסון בצוואה משום גדלותו של הרב, שבלי טעם זה תמוה שיקבל עונש כזה.

18 חינא וחסדא ח"ב עמ' רכה, מובא בשדי חמד ח"ז עמ' 17. המעשה מובא גם ביפה ללב לר' יצחק פלאג'י, ח"ו עמ' מו ו-מט.

19 רוח חיים, אה"ע סי' סב סע' יג. ספרו נדפס בשנת תרל"ה, אך כנראה כוונתו לזיווגים שהתחתנו לפני אותו מקרה שעולה מדברי בנו ר' יצחק פלאג'י ביפה ללב, עיין הערות 17-18, כי לאחר מכן, התחילו להקפיד.

20 רוח חיים אה"ע סי' סב סע' יח.

21 רוח חיים אה"ע סי' סב סע' ד. שמא תשאל, והרי האח הראשון השיא את אשתו בהיתר, ולמה נענש? אלא שהיא הנותנת, שמדובר באזהרות של סכנה, לא בענישה. וזה הטעם שענייני הצוואה כה מרתיעים רבים בציבור.

22 רוח חיים אה"ע סי' סב סע' טז.

נדגיש שר"ח פלאג'י הוא מבין המחמירים ביותר בכל הדורות בהתייחסות לצוואת ריה"ח. למשל, מביא בנו בשמו, שאפילו בדיעבד, אם כבר נשאו הזוג בניגוד לצוואה, יש אומרים שצריכים להתגרש²³! ובמקום אחר: "אנן בדין ראינו להחמיר בכל צואות ריה"ח, כי העובר עליהם לא ינקה ממיתה ועוני ח"ו"²⁴. הוא מחמיר אפילו בספיק-ספיק-ספיקא, משום שמדובר בסכנה וחמירא מאיסורא²⁵. בנו ר' אברהם מעיד שאביו סירב להתיר שידוך שהיו בו שבעה טעמים להתיר, משום חרדה מצוואת ריה"ח²⁶. אמנם, באופן כללי דרך פסיקתו של הרב חיים פלאג'י היא להחמיר²⁷, ובכל זאת נראה שהקפדתו המיוחדת בצוואת ריה"ח תלויה באסונות שעברו על קהילתו: "אל תהא מיקל בצוואת ריה"ח זיע"א בשום צד, כי רוב שמותו בשנת תקצ"ב ובשנת תקצ"ז היו ממה שעברו על הצוואות"²⁸; הכוונה לשנתיים שבהן היו מגפות כולרה בעירו²⁹. גם בנו ר' יצחק מזכיר אירוע מאותה מגיפה: "ראיתי בעיני בשנת תקצ"ז ליצירה שהיה דבר בעיר... ויצא חצי העיר בגולה ויתר לבתים שמחוץ לעיר, ובכללם שלושה שהיו דרים בבית אחד ששמותיהם אחד (=זהים; סע' לד³⁰), אירע שאחד ניגף תכף והלך משם ונתרפא ועמד, ושוב ניגף השני ויוציאו ויוליכוהו במיטה לעיר אל ביתו וימות רח"ל, והיה הנשאר לפליטה גדול שבכולם, שיחיה לעד לעולם"³¹.

קשה להניח שכל האסונות שהזכיר הר"ח פלאג'י אירעו רק לאחר אותו אסון שהזכירו ר' יהושע ארדיטי ובנו הרב יצחק פלאג'י, ואולי שם היה מדובר ברב גדול ולכן המקרה שלו זיעזע יותר את הציבור ממקרים אחרים. על כל פנים, ר"י פלאג'י מציין שבדורו, בעקבות האסון, כבר מקפידים להימנע מנישואין כששמו כחמיו וכששמה כחמותה, ולא רק בשלושה דורות³². אף ראינו שהאסונות שאירעו הביאו את ר"ח פלאג'י להורות על הקפדה לא רק בכל סעיפי הצוואה - אלא אפילו להרחיב את אותה אזהרה ולאסור גם מה שנגד "רוח" הצוואה.

בעל 'זבחי צדק' מציין שלעומת מה שמקפידים באזהרה לא לשאת אשה ששמה

- 23 יפה ללב ח"ו אה"ע סי' סב סע' יא.
- 24 שו"ת חיים ביד סי' כד. ועיין צוואה מחיים, אות ל, עמ' כא, ע"פ עדות בנו ר' אברהם.
- 25 רוח חיים, אה"ע סי' סב סע' טו.
- 26 שם סע' יז.
- 27 תולדות החבי"ף עמ' 198.
- 28 תוכחת חיים במדבר עמ' ק (בשנה תקצ"ב מונה רח"פ לאב בית הדין באיזמיר).
- 29 תוכחת חיים, לך לך עמ' סד ועיין גם בתולדות החבי"ף עמ' 11 הערה 60 רשימת מגפות הכולרה באותן שנים).
- 30 אמנם אזהרה זו איננה מופיעה באף כת"י או דפו"י, רק בכת"י מינכן המאוחר, הכולל כמעט כל מה שיוחס אי-פעם לצוואה, עיין בהערה 1. ברם היא מופיעה בכל המהדורות שנדפסו בדורות האחרונים ואך בלי העיקר, "ששם אחד". המקור הוא בספר חסידים סי' תעז.
- 31 יפה ללב ח"ג, יו"ד סי' קיו אות ד בקונטרס אחרון.
- 32 יפה ללב ח"ו, אה"ע סי' מח.

כשם אמו של החתן, משום ש"יש שנשאו ולא השגיתו בזה ולא הצליחו בזיווגם"³³ - בזיווגים של שני ילדי פלוני לשני ילדי אלמוני (סעיפים כה, כח) "לא ראינו ח"ו שיצא ממנה תקלה, אלא אדרבא הצליחו בזיווגם"³⁴. גם לדעתו מבחן המציאות של קיום סכנה הוא שקובע את המנהג³⁵. כך הוא כותב גם שאין לנתן תנור (סע' מט), אך מוסיף "ראיתי שכמה בני אדם שעשו תנאי והצליחו"³⁶.

מצאנו עדות מפורטת נוספת אצל החיד"א: "אני הצעיר ראיתי מעשים שלא הצליחו בזיווגם. ואתיא מכללא, אחת היתה שאמר אביה שאינו חש לזה, ולא היו ימים מועטים שמת החתן בקצרות שנים והכלה אזלא ומדלדלא, ושוב נישאת ונתגרשה ומתה בחוסר כל וזרע אין לה, רחמנא ליצלן"³⁷.

היו רבנים שבעצמם לא הקפידו באיזו אזהרה מן הצוואה, אך לאחר מכן תלו בכך את אסונם. למשל, הרב אברהם בינג אב"ד וירצבורג חיתן את שני בניו לשתי אחיות; בדרך חזרה מחתונת הצעיר הוא נפל מהעגלה ונמחצה דיו, ומיד אמר: "זוהי סטירה מר' יהודה החסיד"³⁸. בספר יד אפרים מובא שהגאון בעל ה"שמן רוקח" השיא את שתי בנותיו לשני בני הגה"צ אב"ד דסאלאש, ואחד מהזוגות התגרש (ודבר לא מצוי בימיהם, בעיקר בנישואין בין שני רבנים חשובים), ותלו הדבר בעבירה על הצוואה³⁹. עוד מסופר על ר' ישראל יעקב קנייבסקי ה"סטייפלר", שהתיר לכלה ששמה כשם חמותה להינשא בתנאי שתוסיף לעצמה שם. לימים נחלה החתן בסרטן, ותלה הרב את האסון בכך שבפועל לא השתמשו בשם החדש. התחילו להשתמש בו, ואכן נתרפא החתן⁴⁰.

אמנם לא בכל המקרים בפרק זה מפורש שהאסון אירע סמוך להתעלמות מצוואת ריה"ח, אך כך משמע ברובם ככולם או בפירוש או מכללא.

ב. הוכחה מתדירות התופעה

חלק מהפוסקים הזכירו שהאסונות בעקבות אי ההקפדה על צוואות ר"י החסיד מופיעים באחוזים גבוהים ביותר, כך שאי אפשר להתעלם מהם. למשל, האדמו"ר

33 זבחי צדק, יו"ד סי' קטז סע' פא.

34 שם. עיין בהערה 84.

35 בתשובה לשאלתי בע"פ בשנת תשס"ב, ענה לי הראשל"צ הגר"מ אליהו שליט"א שעל הספרדים להקפיד רק במה שמקפיד בעל הזבחי צדק, עיין למעלה בהערה 33. מעניין לציין שלא כל מה שהביא הזבחי צדק מובא בכף החיים ביו"ד שם ולמשל שלא ימשוח נעליו ביום שיוצא לדרך, סע' לט, ולא כל מה שהובא בכף החיים מובא בזב"צ:

36 זבחי צדק יו"ד סי' קטז סע' עו. התנאי הוא שהתנו בזמן הבניה שהם בונים את התנור על מנת לנתצו בשעת הצורך.

37 שו"ת יוסף אומץ סימן לו.

38 מובא בשו"ת מלמד להועיל אה"ע סי' יט, מספר זכרון אברהם.

39 הרב אפרים ביליצר הי"ד, יד אפרים על צוואת ריה"ח סע' כה.

40 ר"א הורביץ, ארחות רבנו עמ' רעו.

מקומרנא מרחיק לכת לומר "מימינו לא ראינו שיצליח מי שעבר על דבריו"⁴¹. ומסופר בשם הר"ח קנייבסקי (בן אחותו של החזון איש) שהחזו"א ייעץ לזוג אחד לא להשתדך משום חשש לצוואת ריה"ח, אך הם העדיפו להסתמך על המתירים. לאחר שזיווגם לא עלה יפה אמר להם החזו"א, שברור שריה"ח לא התכוון לאסור מה שמוותר על פי הדין, אלא שראה ריה"ח ברוח קודשו שכל השידוכים בנסיבות הללו אינם עולים יפה, ומה שייד להקל בזה?⁴² כך כתב גם ר' חיים ישעיהו הלברסברג: "רואים בחוש שעל פי רוב אין הצלחה בזיווגים אלו", ועונשם "קשה לבנים ולשלוש ח"ו, ולפעמים יותר ח"ו..."⁴³. כך מוזכר שר' יחזקאל אברמסקי העיד שרוב (!) הגיטין שסידר בבית דינו היו לאותם שלא השגיחו ועברו על צוואת ריה"ח⁴⁴. לאחרונה אמר לי הראשון ל"צ הרב אליהו בקשי דורון, שבמשך שנותיו הרבות בבתי הדין בלט בעיניו שהגירושין אצל זוגות שעברו על צוואת ריה"ח הם ללא ספק באחוזים הרבה מעל הממוצע⁴⁵.

פוסקים אחרים ציינו את התרשמותם בסגנון יותר כללי, בלי לפרט את המעשים שראו. למשל בעל כנה"ג: "ראינו רבים... [ש]לא עלה זיווגם יפה" כשנישאו שני אחים לשתי אחיות או אח ואחות לאח ואחות⁴⁶. במקרים ששם הכלה כשם אמו מביא ר"ד פרדו ש"עובדות שמענו שנענשו"⁴⁷. הרח"י הלברסברג מעיד בנוגע לסעיף אחר, "והנה אנו רואים שאם אדם קורא את בנו בשם אחיו (שנפטר בגיל צעיר)⁴⁸... גם זה אינו עולה יפה"⁴⁹. בדומה לכך הלבוש מעיר על הצוואה שכל המתקשה על המת יותר מדי

41 זהר חי (תרל"ה) פרשת משפטים עמ' קלג, מובא ע"י ר"ר מרגליות בהקדמתו "תולדות ריה"ח" לספר חסידים מהד' מוסד הרב קוק, עמ' ו הערה נ.

42 פאר הדור, ח"ד עמ' צא, הערה 92.

43 כתר תורה ולובלין תרס"א עמ' נה (הוא מחבר מסגרת השלחן על הקצש"ע).

44 מובא ע"י ר"ח סופר, אור משה על מס' קידושין, עמ' 18.

45 בשיחה בע"פ בשנת תשס"א.

46 כנה"ג אה"ע סי' סב, הגהת ב"י סע' ד.

47 מזמור לדוד סי' קטז, מובא בשדי חמד מערכת חתן וכלה ח"א, עמ' 17 במהד' ניו יורק תשכ"ז.

48 המנהג האשכנזי הנפוץ הזה מוזכר רק באחת מהגרסאות בכתב יד מינכן הנ"ל (סע' יד), שהוא המאוחר והפחות אמין ועיין מה שכתבנו על כת"י מינכן בהשוואת מהדורות הנ"ל בהערה 1 עמ' 101-102). שם מופיע: "וגם איש מזרעו אינם רגילים (סגנון יחידאי שאינו מופיע באף סעיף באף כת"י אחר) לקרות שם ילדיהן אחר בנם (החי) [המת]". אמנם, קיימת ראייה למנהג זה מספר חסידים סי' תעז: "וכן אם מתה לאדם בתו וילדה לו אשתו בת אחרת, אם הראשונה הניחה בן או בת אז יקרא פעם שניה בשם המתה ואם אין לה זרע לא יקרא השניה בשם המתה". וכן בסי' רמד: "שהשם גורם לטובה או לרעה. לטובה - יש אדם שכל הנקראים בשמו יצליחו וישו להיפך". על כן נראה שמקור המנהג הוא בספר חסידים, ולא בצוואת ריה"ח. עיין מה שהרחבנו על סעיף זה בהשוואת מהדורות הנ"ל הערות 256-263.

49 כתר תורה עמ' נה.

יבכה על מת אחר (סע' טו), כי בפועל "כן ראו הרבה מעשים"⁵⁰. חלק מהפוסקים מזכירים שאירעו אסונות באופן כללי לאלו שעברו על ההנהגות שבצוואה, מבלי לפרט אפילו לאיזה סעיפים הם מתכוונים; למשל ר' אליהו חזן מאלכסנדריה כותב "רבים עברו ונענשו"⁵¹, ור"מ כלפון מגדבה כותב: "וכן אני הצעיר ידעתי כמה ענינים באלו שלא חשו לצואות רבינו יהודה החסיד ז"ל, ונתחרטו הרבה רח"ל"⁵².

ג. בדורנו

בנוסף לדברי החזו"א, ר' יחזקאל אברמסקי, הסטייפלר ויבל"א הר"א בקשי דורון שהבאנו למעלה, הרב אליעזר ולדינברג בעל ציץ אליעזר העיד אף הוא לגבי שידוך שני אחים לשתי אחיות: "וכן ראינו גם אנו בעינינו כמה וכמה מקרים שלא הצליחו אצל גדולים ואצל פשוטי עם"⁵³. גם ר' יעקב חיים סופר, ראש ישיבת 'כף החיים' בירושלים, כתב שכאשר שמעו כמה מגדולי החכמים שהוא עומד לחבר קונטרס על צואת ריה"ח הם עודדו אותו באומרם שהציבור אינו ער למה שרבים עברו ונענשו⁵⁴.

ד. תלייה רחוקה

יש להודות שבחלק מהסיפורים האישיים תלו סבל מסויים בעבירה על צואת ריה"ח, למרות שהסבל או האסון המדוברים לא היו תוצאה ישירה, ואף לא היה להם קשר נסיבתי ולא תכיפות זמנית לעבירה זו. משל, האדמו"ר ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט, כשסבל יסורים קשים לפני פטירתו, תלה זאת במה שהיה לו מקוה בביתו, וחשש שיש בכך עבירה על צואת ריה"ח שהזהיר מלקיים בית מרחץ בביתו (סע' יח)⁵⁵. כך רמ"מ שניאורסון בעל ה'צמח צדק' מחב"ד חיתן שניים מילדיו עם אותו חותן ולא חשש לצוואה⁵⁶, ברם אחרים טענו שהוא נענש על כך⁵⁷. יתכן שגדולים אלו שמעשיהם היו ללא רבב מתאים יותר לתלות את סבלם בחוסר הקפדה

- 50 לבוש יו"ד סי' שצד סע' א; המקור בחז"ל במו"ק כז, ב.
- 51 שו"ת תעלומות לב ח"א יו"ד סי' יט, מובא באור משה הנ"ל עמ' 11.
- 52 שו"ת שואל ונשאל ח"א, אה"ע סי' יג, משנת תרפ"ה.
- 53 שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סימן מט - קונטרס אבן יעקב פרק יא אות יא. אמנם עיין מה שהבאנו למעלה בהערה 34.
- 54 אור משה הנ"ל עמ' 3.
- 55 יד אפרים עמ' מו. מובא גם בהדר חסידים על הצוואה סע' יח, בשם נכדו האדמו"ר מסטמר ר' יואל טייטלבוים. נציין שגם בשו"ת אבני צדק יו"ד סי' מה חשש האדמו"ר מסיגט מהצוואה שלא לקצץ עץ פרי המעולה בדמים יותר מפירותיו, למרות שהוא מדגיש שמדינא מותר - "אי לדידי... שומר נפשו ירחק מזה".
- 56 צמח צדק, פסקי דינים יו"ד סי' קטז.
- 57 ר' חיים שמעון דב, שבעים תמרים, פירוש על ספר חסידים, סע' כה, מצטט מכתב מאביו.

על הצוואה הזו ולא בעבירה אחרת. כך משמע גם מדברי בעל השדי חמד: "וכמדומה לי שבהיותי בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים היה רב מופלא שם, ובת היתה לו והשיאה לבחור בן תורה ויר"ש, והוא אחד מידידי נפשי וכעת רב מובהק ויר"ש ומתנהג בחסידות, והיה שמו כשמו ולא חשש בדבר, ונחלה החותן, והיה מדוכא ביסורין ותכונה עיניו כל ימיו עד יום שנסתלק... והיו תולין בזה, כך רשום בזכרוני אך לא אוכל להעיד בו בברור"⁵⁸. יתכן לפי זה שבאופן עקיף משמשת הצוואה כפתרון לשאלת "צדיק ורע לו", במקרים בהם ניתן לתלות בה אסונות ותקלות למיניהם.

ה. קישור בין אסון לעבירה מסויימת

לפעמים הקשר בין האזהרה לבין האסון שעלול לבוא בעקבותיה, כבר מופיע אצל חז"ל: "כל המתקשה על מתו יותר מדאי - על מת אחר הוא בוכה"⁵⁹; "כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת - לסוף חרבה"⁶⁰; קיצץ עץ תאנה - והתחייב על כך בנפשו⁶¹. עובדה זאת מיישבת שתי קושיות נפוצות על צוואת ריה"ח. שואלים כיצד אוסר ריה"ח דברים שהם מותרים במפורש בתלמוד⁶², ומאידך מדוע הזהיר ריה"ח מדברים שכבר נזכרו כאסורים בגמרא או אפילו בתורה, כגון מלבכות על המת יותר מדי (סע' טו), מלבנות בית גבוה מבית הכנסת המקומי (סע' יט) או מלקצוץ עצי פרי (סע' מה)? צריך אם כן לומר שעיקר צוואת ריה"ח הוא לא לאסור דברים המותרים או שכבר נאסרו בעבר - אלא רק להזהיר מפני אסונות בעקבות מעשים מסויימים. אין זה מקרה שבשלושת הדוגמאות הללו, שלכאורה לא היה צורך לריה"ח להזכירן כי הן מוזכרות בתלמוד, מצאנו שמעבר לאיסור יש בהם גם סכנה לעברין. על פי זה יש לומר שכשם שלא היה לריה"ח צורך לאסור את שלושת הדברים הללו, כך לא באה הצוואה לאסור דברים שהיתרם מפורש בתלמוד, אלא להזהיר מהסכנה המשותפת לשתי קבוצות אלו.

כך מוכח גם מאזהרות אחרות, כגון "לא ישאו שני אחים לשתי אחיות" (כה), שהקשו רבים על ריה"ח מהגמרא המספרת על שמונים זוגות אחים כהנים שנשאו שמונים זוגות אחיות כוהנות⁶³. אין ספק שהם לא עברו על שום איסור, אך סוף הסיפור הוא שכולם נתלו ביום אחד⁶⁴! כך גם במה שהקשו מבנות רב חסדא שנשאו

58 שדי חמד, מערכת חתן וכלה, ה, ח"ז עמ' 20 במהד' ניו יורק תשכ"ז. אמנם יתכן שהיה זה בסמיכות לנישואין, אך הדבר אינו מפורש.

59 מועד קטן כז, ב.

60 שבת יא, א.

61 בבא קמא צא, ב.

62 עיין למעלה בהערה 4.

63 ברכות מד, א. עיין לעיל בהערה 21 שברור שלא מדובר על עונש, שהרי הזוג הראשון התחתן בהיתר.

64 איכה רבתי פ"ב ד"ה בלע ה', "תלינהו בחדא גופנא". תירוץ זו מובא בשו"ת זכרון יהודה

שני אחים, רמי בר חמא ומר עוקבא בר חמא⁶⁵, אך הרי רמי בר חמא לא האריך ימים עם אשתו⁶⁶: כך בדיוק נכתב בשם החזון איש⁶⁷, וכך כתב הציץ אליעזר⁶⁸, שאין חובה להשגיח בצוואת ריה"ח על פי הדין, אך יש להיזהר מאוד מלעבור על הנהגותיה כי זה מסוכן. בעל ערוך השלחן⁶⁹ ובעקבותיו הציץ אליעזר⁷⁰ אף התירו את איסור 'אמירה לנכרי' בשבת, ופסקו שיש לשלוח גוי לכסות קבר שהושאר פתוח, משום סכנת העובר על צוואת ריה"ח (סע' ב).

הרב וולדנברג מנסה להסביר את הסכנה לא רק במישור הנסתר - אלא גם במישור המדעי, על פי מה שידוע לנו היום ועל פי מה שעתיד להתגלות לנו בעתיד. כך למשל, למרות שמזכירים חז"ל שיש בכך מצוה - היום כבר ידוע על פי הגנטיקה שקיים חשש מוגבר למומים ביילוד בנישואין 'בתוך המשפחה', כולל בנשיאת אחיינית (סע' כב). בדומה לכך, הרבה שנים קודם הזכיר הרב בעל פרי חדש בשם ספר בעלי חיים לאריסטו שתרגולת המטילה ביצים פעמיים ביום (סע' מג) מתה בגיל צעיר, "ועצה טובה קא משמע לך"⁷¹.

ו. האסונות גרמו לחוששים לצוואה להחמיר אף יותר מכוונת ריה"ח

ברוב המקרים שהזכרנו לא מדובר על עבירה מפורשת על צוואת ריה"ח, אלא על מקרה של ספק, שגם לחוששים לצוואה היה קיים מקום להתיר. ריה"ח מזהיר מנתיצת תנור אפיה דווקא⁷², אך בספרים מדובר בדרך כלל בתנורי חימום (ובבית הכנסת), ובמקום מצוה (לבנות בית מדרש), ויתכן מאוד שאף ריה"ח היה מתיר בכה"ג. רבים הבינו שגם על פי צוואת ריה"ח מותר לשאת אשה ששמה כאמו או כשם אביה כשמו אלא אם יש גם סבתא או סבא באותו שם. ראינו שהסתפקו אם גם מקוה הוגדר כמרחץ, או אם אחים מאם שונה נחשבים כאחים לעניין הצוואה, והתירו לעצמם לעבור על הצוואה אם רק אחד משני השמות זהה או רק הכינוי זהה,

או"ח סי' קצו ובשו"ת יביע אומר ח"ד אה"ע סי' י, אך בעץ יוסף שם הגרסה היא "כללינהו בחדא גופנא", כלומר שגרו כולם במקום בשם גופנא. מעניין שלפי גירסה זו הם עברו גם על סע' לג בצוואה, "אחים נשואים לא ידורו בעיר אחד".

- 65 ברכות מד, א.
- 66 בבא בתרא יב, ב וברכות מז, ב, ועיי"ש בדקדוקי סופרים ד"ה נח נפשיה דרמי בר חמא שיש גורסים "כשהוא ינוקא".
- 67 פאר הדור, ח"ד עמ' צא הערה 92.
- 68 שו"ת ציץ אליעזר, חט"ו סי' מד.
- 69 ערוך השלחן, יו"ד סי' שלט סע' ה.
- 70 שו"ת ציץ אליעזר ח"ה רמת רחל פ"ל.
- 71 פרי חדש, יו"ד סי' פו.
- 72 כך מפורש בכמעט כל כתבי היד והדפוסים, חוץ מאשר כת"י אוקספורד, שהזכרנו למעלה בהערה 2, ודפו"ר סביונטה שי"א, שסגנונם לקצר, עיין על אודותם במאמרי השוואת מהדורות הנ"ל עמ' 94 ו-97.

או כשהוסיפו שם אך לא השתמשו בו, או אם החמות כבר נפטרה, כי סברו שכבר אין בכך סכנה. רבים הקילו באזהרה שלא לקרוא ילד על שם אחיו שמת בגיל צעיר, אולי משום שאזהרה זאת, שכמעט ולא מופיעה בין כתבי היד של הצוואה, נחשבה רק בגדר שמועה וכד'. כלומר, הרוב הגדול של האסונות שאותם מתארים בהקשר לצוואה באו לאחר שכבר הסתפקו מראש בחלות התקנה במקרה המדובר, והתירו לעצמם או ששאלו רב שהתיר וכד'. אך בעקבות האסון שאירע הרחיבו את ההקפדה גם במקרים הקרובים לפרטי הצוואה, כאלו שלפני האסון היו בגדר ספק או בחזקת היתר, ועכשיו עורערה חזקתם. אם כן רוב האסונות שתועדו בקהילות השונות לא היו הגורם להקפדה לצוואת ריה"ח, אלא רק חיזקו את ההקפדה בה והקצינו את הזהירות בפרטיה.

אולי לזה התכווין החתם סופר שהחיל על צוואת ריה"ח את הכלל "מאן דקפיד קפדינן עמיה"⁷³. אם אתה כבר מקפיד, יתכן ובעקבות ההתעלמות מהנהגות הצוואה תתחיל לתלות כל מיני אסונות ובעיות במעבר על הצוואה גם בכל מיני נושאים הדומים למה שכבר מוזכר, ואין לדבר סוף. ואכן, לפי מסורת אחת, שינה החת"ס את שם חתנו רק לאחר שחשש לחייו בעקבות חלומות רעים שחלמו⁷⁴.

ז. לא כולם חוששים בעקבות האסונות

אולם חשוב לציין, שבנוסף לעובדה שרבים אינם חוששים כלל לצוואת ריה"ח, גם מבין אלה החוששים לה לא כולם ממהרים לתלות כל אסון מזדמן בעבירה על הצוואה. כבר הזכרנו את דברי החיד"א⁷⁵ "אחת היתה שאמר אביה שאינו חש לזה...", והוא מגלה שלמרות הכל "רבים לא חשו"⁷⁶. יותר מזה מעיד האדמו"ר מצאנז האחרון, ר' יקותיאל יהודה הלברשטם, שחמיו בעל 'עצי חיים' מסיגט לקח לחתן את הרה"ג הקדוש מסלאטפינא הי"ד למרות ששמות שניהם "חיים"; וגם לאחר שנפטרה בתו לא רק שלא תלה את האסון בעבירה על צוואת ריה"ח - אלא שהוא אף חזר והשיא

73 שו"ת חתם סופר אה"ע סי' קטז, וקובץ תשובות סי' כז, על פי פסחים קי. ב. אמנם עיין מה שהרחבנו במאמרו "מיהו 'אלעזר' המוזכר בצוואת ריה"ח מלגור ברגנסבורג?", טללי אורות יא (תשס"ד), בהערה 1, שלמרות שהורה למעשה בשו"ת חתם סופר יו"ד סי' קלח שעדיף שלא לחשוש לצוואת ריה"ח, בפועל שינה את שם חתנו שגם הוא נקרא משה ולהמון, עיין באגרות סופרים סי' כה ובפתחי תשובה אה"ע סי' ב ס"ק נ. נראה שהחת"ס בעצמו היה מבין המקפידים, ושמה הקפיד במיוחד בסעיף זה שהוזכר גם בשם האר"י ועיין למעלה בהערה 3.

74 על פי ר' יעקב פראגר, אב"ד אדא, חתנו של המהר"ם שי"ק, שהיה מבין תלמידיו המובהקים של החת"ס, מובא בהדר חסידים על צוואת ריה"ח, סע' כג. ועיין בהערה הקודמת, ובשו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' תשלא מסופר באופן אחר.

75 שו"ת יוסף אומץ סימן לז

76 במקום אחר, בשו"ת טוב עין סי' יח, מעיד החיד"א "הן אמת דהרבה מהצוואות (=של ריה"ח) לא נתפשטו ואינם נוהגות אצלנו".

לחתנו האלמן את בתו השניה (עבירה על אזהרה אחרת, סע' כו: "לא ישא אדם שתי אחיות זו אחר זו"), ולא הקשיב כלל לחששותיו של חתנו הרב הלברשטם, למרות שכבר איתרע מזלו.⁷⁷ במקרה אחר, כשבעקבות ייסוריהם חשבו השואלים לתלות את סבלם בעבירה על הצוואה, הרב המשיב מורה להם שאין לכך כל קשר: אשה חששה שמחלתה היא עונש משום שלבעלה וגם לחתנה קוראים שמואל, אך הצמח צדק מניח את דעתה שאין לקשר בין השניים.⁷⁸ אולי צודק ר' אריה בולחובר בשו"ת שם אריה, אחד מהמקילים ביותר בהתייחסות לצוואה, שהאסונות פוקדים רק "אחד מיני אלף".⁷⁹ יתירה מזאת, העובדה שרוב הסיפורים המזעזעים באמת הם בודדים, אך מופיעים שוב ושוב בספרים שונים, מהווה משקל נגד לתליית אסונות בעבירה על הצוואה.

ה. גורמים התורמים להתרשמות של ריבוי האסונות

יש גם מקום לשקול גורמים המחזקים את רושם התגברות תופעת האסונות או הגירושין לעוברים על צוואת ריה"ח⁸⁰:

1. כששם האשה כשם חמותה וכד' הדבר בולט לעין בבתי הדין העוסקים בגירושין, דווקא משום הרגישות לצוואה, והיא עצמה עלולה ליצור רושם מוטעה של תדירות האחוזים העוברים על הצוואה בין המתגרשים. הבלטה דומה קיימת בנוגע לכל אסון שיארע אצל מי שעבר על אחת מהאזהרות, אצל ציבור המודע לצוואת ריה"ח.
2. שמות מצויים הם פשוט יותר מצויים, וממילא נמצא הרבה כלות וחמותיהן הנקראות בשם דומה (יש להוסיף שרשימת שמות הנשים בציבור הדתי-חרדי מוגבלת מאוד). ממילא מתקבל הרושם המוטעה שאותן שעברו על הצוואה מתגרשות בתדירות יותר גבוהה.

77 שו"ת דביר יציב, אה"ע סי' יב. מצוין שם שהיה לחתן שם שני בנוסף לשם הפרטי שהיה זה, ואולי על זה סמך חמיו להתיר למרות שכבר איתרע מזלו. עיין בהשוואת המהדורות הנ"ל בהערה 158, שקיים חשש שסעיף זה התווסף ממקור חיצוני ואינו מהצוואה המקורית.
78 צמח צדק שו"ת אה"ע סי' קמג, מדובר שם שיש גם שם שני שאינו זהה כסעיף נוסף להקל. ועיין למעלה בהערות 56-57 לגבי התנהגותו של הצמח צדק עצמו.

79 לשון שו"ת שם אריה (וילנה תרל"ג) יו"ד סי' כז עמ' לח.
80 מצאנו מגמה דומה, להסביר 'מופתים' בצורה טבעית, גם אצל גדולי הדור: עיין למשל בספרו של הרב נתן קמנצקי The Making of a Godol עמ' 652, שהג"ר יעקב קמינצקי התעקש להסביר בסברה רציונלית את שני הפלאים, אצל הגר"א ואצל ר' חיים, שמנעו מהם מלחדש את ברכת כהנים בימי חול בחו"ל (ומובאים על ידי הנצי"ב בשו"ת השיב דבר סי' קד, ובערוך השלחן או"ח סי' קכח סע' סד). כך שם, עמ' 683, נדחק הגר"ק להסביר מופת גדול לכאורה של אחד מגדולי האדמו"רים בצורה רציונלית, אחרי שאותו אדמו"ר עמד בצורה תמוהה ביותר על כך שתלמיד שלו מאורוגואי יאריך את דרכו הביתה ויסע בספינה ולא במטוס, ולאחר מכן התברר שהמטוס שתכנן לטוס בו התרסק; עיי"ש.

3. גם אם בני המשפחה לא חששו מלכתחילה והתחתנו למרות הצוואה, סביר שבחוגים החרדים לדבר ה' המודעות לצוואה דווקא תביא אותם (או את הוריהם, חבריהם או רבניהם) לתלות את הבעיות שהתעוררו בזיווג באי קיום הצוואה, ויתכן שזוגות כאלה יגיעו לגירושין מהר יותר, כעין תופעה של "נבואה המגשימה את עצמה".

4. הרושם המצטבר של האסונות הוא "חד-סטרי"; במשך הדורות המקרים רק הולכים ומצטברים ומשכנעים, גם אם היו נדירים יחסית מבחינה סטטיסטית. לא רק שהם לא נשכחים - אלא אדרבה הם הולכים ומתפרסמים, מקהילה לקהילה ומדור לדור. בלשוננו של ר' אריה בולחובר הנ"ל, בענייני סכנה הרבים "חוששים אף לשיחות הזקנות"⁸¹.

ט. הקפדה מיוחדת בזיווגים

לאחר שראינו שהאסונות שאירעו בכל דור השפיעו על מידת החשש למעבר על האזהרות ואף להקפדה יתירה בהן, הן אצל הפוסקים והן אצל הציבור, מובן גם מדוע קיימת הקפדה מיוחדת להנהגות הצוואה בנושא התאמת השמות בזיווגים, יותר מאשר לגבי שאר האזהרות⁸².

1. האזהרות שנתקלים בהן הציבור הרחב בתדירות הגבוהה ביותר הן בנושא הזיווגים (ולא במנהגי הקבורה, הנושא המרכזי השני בצוואה; רוב האנשים אינם חברי החברה קדישא)...

2. שמות החתן, הכלה וההורים ידועים לכל, לעומת שאר האזהרות ש"עוברים" עליהם בצנעה, ובהם כמעט ואין סיכוי שהציבור יתלה איזה אסון בצוואה.

3. לעומת שאר האזהרות המכוונות לרוב כלפי היחיד, בזיווגים שותפים רבים, והדבר מגדיל בהרבה את הסיכויים לתדירות התופעה, שהרי כל אסון שיארע גם לבן/בת זוג או לארבעת הוריהם או רוב ילדיהם עלול להתלות בעבירה על הצוואה.

י. גילויים בבדיקת המציאות ברשימות הגירושין

שמעתי התרשמות כללית אצל עורכי דין העוסקים בתחום הגירושין, שאכן ישנם גירושין רבים מהממוצע כששם האשה כחמותה או שם הבעל כחמיו; אמנם יש צורך בבדיקה אמפירית, הקשה לביצוע, כדי לברר את הממצאים המדויקים⁸³. מצד שני,

81 שו"ת שם אריה יו"ד סי' כז עמ' לח. אמנם בניגוד לנימה השלילית שבדבריו, ר' חיים יאיר בכרך בשו"ת חוות יאיר סי' רלד כותב שיש מקום להקפיד בחששות שהתפשטו "אצל הנשים", שמן הסתם נודע להן הדבר מניסיון.

82 עיין למעלה בהערה 3.

83 בדיקה אקראית של רשימות נישואין שנבדקו במקום מסויים העלתה שאצל פחות מ-3% היתה קיימת "חפיפה" בין שמות החתן או הכלה לבין שמות ההורים של בן הזוג, ובדיקה

כששני אחים נשואים לשתי אחיות או אח ואחות נשואים לאחות ואח, המציאות מוכיחה להיפך מהאזהרה; המשפחות עושות כל מאמץ להגיע לשלום בית כדי לא לפגוע בזוג השני ובמערכת המשפחתית. שתי ההתרשמויות הללו עולות בקנה אחד עם ההתרשמות של בעל 'זבחי צדק' הנ"ל.⁸⁴

סוף דבר

מצאנו שברוב ה"מעשים שהיו" מדובר על אנשים שהיו מודעים מראש ואף חששו מצוואת ריה"ח, אך הירשו לעצמם להקל בהסתעפות מסויימת של אחת מהנהגות הצוואה עד שאירע אותו אסון. על פי זה מובנת הגישה של פוסקים רבים, כגון הגר"מ פיינשטיין, שמרגישים צורך לחפש הבחנה או "אוקימתא" קלה בתור סיבה להתיר את המקרה שלפניהם ולקבוע שאינו כלול באזהרות הצוואה, והסיבה להיתר כמעט תמיד תימצא⁸⁵; הרי השואל (או חמיו...) נמצא תחת חשש שאם חלילה יקרה אסון הוא יאשים את עצמו! אם החרדה נובעת מתקדים של "מעשה שהיה", ברגע שמשנים אפילו שינוי קל באחד מפרטי המעשה, התקדים כבר איננו "תקדים". מאידך, לחוששים ביותר מלעבור על הצוואה, כמו ר"ח פלאג'י, שללא ספק יתלו כל אסון עתידי בעבירה על פרט מפרטי הצוואה, ממילא לא יועיל שינוי קטן באחד הפרטים, ולדעתם יש לחשוש אפילו לסניפים שיש בהם מ"רוח" הצוואה. כך נמנע ר"ח פלאג'י מלפסוק בשאלת התרת שידוך כששם החתן כשם חמיו גם לאחר פטירתו של החותן, או אם שמות אבות החתן והכלה זהים, בטענה ש"איני רוצה שעל פי תהיה ח"ו איזו תקלה, כיון שאין אתנו יודע סודן של דברים, ובכל מקום שנינו שב ואל תעשה עדיף"⁸⁶. מטעם זה, מובן כיצד, גם לאחר שפוסקים בשיעור קומתם של הנודע ביהודה והחתם סופר הכריעו שהצוואה מחייבת את זרעו של ריה"ח בלבד⁸⁷, המשיכו רבים להחמיר בכך. עדויות ותקדימים לאמיתות הסכנה התפשטו, ומקרים רבים של גירושין נתלו בעבירה על הצוואה. על כן, גם אם על פי דינא דגמרא ועל פי דעת גדולי הפוסקים אין לחשוש לצוואה זו - רבים חוששים מחלק מהאזהרות, ובמיוחד אותן אזהרות שתלו בהן צרות שאירעו בפועל, בדרך כלל בתחום השידוכין.

אקראית של פרטי תיקי הגירושין העלתה שאחוז השמות החופפים כנ"ל היה הרבה יותר גדול. ברם, בנוסף לבעייתיות הסטטיסטית של המספר הקטן של תיקי הגירושין שנבדקו, יושם אל לב שהשמות אצל הצעירים הנרשמים לנישואין היום שונים יותר משמות הורי בני-הזוג המבוגרים יותר, דבר המקשה על הבדיקה האמפירית.

84 דעת עורכת דין המתמקצעת בענייני גירושין. עיין למעלה בהערה 34.

85 אגרות משה אה"ע ח"א סי' ד; ר"א מבוטשאטש, מילי דחסידותא סי' כג; דרכי תשובה יו"ד סי' קלז ס"ק נד; ועיין גם שו"ת בצל החכמה ח"ג סי' טו; כף החיים יו"ד סי' קטז אות קסב.

86 רוח חיים, אה"ע סי' סב סע' טז.

87 למרות שמבחינה היסטורית הוכחנו אחרת, עיין במאמרנו בסיני הנ"ל הערה 2.